

Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi/ Journal of Mesned Divinity Researches
ISSN 2667-7075 | e-ISSN 2687-3605 | <https://dergipark.org.tr/pub/mesned>
Cilt (Vol.) 11 Sayı (Issue 1) Bahar - (Spring) 2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ | RESEARCH ARTICLE

(Bu Makalenin intihal içermediği benzerlik tarama programlarıyla teyit edilmiştir. / The similarity that this article does not contain plagiarism, has been confirmed by plagiarism checker programs.)

Gönderim Tarihi: 9.05.2020 | Kabul Tarihi: 22.05.2020

İ'câzü'l-Kur'ân - Belâgat İlişisine Farklı Bir Yaklaşım

- A Different Approach To Relation Between Miraculousness Of Qur'an And Rhetoric-

Şahin ŞİMŞEK*

Atf/Citation: Şimşek, Şahin. "İ'câzü'l-Kur'ân - Belâgat İlişisine Farklı Bir Yaklaşım- A Different Approach To Relation Between Miraculousness Of Qur'an And Rhetoric". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi/ Journal of Mesned Divinity Researches*, (Bahar 2020-1): 117-134.

Öz:

Belâgat ilminin büyük oranda İ'câzü'l-Kur'ân meselesi çerçevesinde teşekkül ettiği inkâr edilemez bir gerçektir. Nitekim "İ'câzü'l-Kur'ân" adıyla yazılan ve metin bağlamında belâgî tahlillerin yapıldığı çok sayıda eserin yanı sıra edebiyat alanında yazıldığı halde Kur'ân'ın belâgatine tahsis edilen ve "İ'câzü'l-Kur'ân" başlığını taşıyan bölümlerin bulunması bu durumun açık göstergesidir. Belâgat ilminin Kur'ân ile bağlantılı bir şekilde gelişmesi ve neredeyse tamamen ona bağımlı hale gelmesi, belâgat çalışmalarını büyük oranda olumlu yönde etkilemişse de bu durumun bazı olumsuz sonuçları da olmuştur. Bu bağlamda belâgatin aleyhine olduğu ifade edilen hususlar, İ'câzü'l-Kur'ân'ın belâgati, başta Mu'tezile ve diğer fırkalar olmak üzere mezheplerin çekişme alanı haline getirdiği; belâgati metin üreten değil metin inceleyen bir ilim haline getirdiği; tüm edebî ürünleri kapsaması gereken belâgatin alanını daralttığı ve büyük oranda Kur'ân-ı Kerim ile sınırlandığı; belâgatin felsefe ve mantığın etkisine girmesine sebep olduğu şeklinde sıralanmıştır. Bu çalışmada, İ'câzü'l-Kur'ân meselesinin belâgat ilminin gelişimini her açıdan olumlu etkilediği yönündeki yaygın kanaatin aksine, bazı olumsuz sonuçlarının da olduğu yönündeki yaklaşımlar ele alınıp değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Edebiyatı, Belâgat, Kelâm, İ'câzü'l-Kur'ân.

Abstract:

It is an undeniable fact that the science of rhetoric (Belâgat) is largely formed within the framework of the issues of miraculousness of Qur'an (İ'câzü'l-Kur'ân). As a matter of fact, in addition to the presence of numerous works which have been written under the name of 'miraculousness of Qur'an and where rhetorical analyses have been made, and existence of many parts of works having the title of miraculousness of Qur'an although they have been written in the field of literature are clear indications of this situation. The fact that the science of rhetoric developed in the shadow of

* Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belâgati Anabilim Dalı, sahinsimsek21@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4433-0004.

Qur'an and that it almost completely became dependent on it has mostly affected rhetorical studies positively; yet, this has had some negative effects as well. Within this context, it is explained that the aspects which are stated to be contradictory to rhetoric have created a field of debate for sects primarily Mu'tazila and others, and that they have made rhetoric a text examining science not a text generating science, and that they have narrowed the field of rhetoric which should cover all genre of literature works, and that they have restricted Holy Qur'an in a great deal, and that they have caused rhetoric to be under the effect of philosophy and logic. In this study, contrary to the common belief that miraculousness of Qur'an issue affected the development of rhetoric science in all aspects, the approaches that there are also some negative results have been handled and evaluated.

Key words: Arab Literature, Rhetoric, Kalam, Miraculousness of Qur'an.

1. GİRİŞ

Kur'ân-ı Kerim indirildiğinde dönemin Arapları dil ve edebiyatta olabilecekleri en ileri seviyedeydiler. Ancak buna rağmen Hz. Muhammed'in en büyük mucizesi olan Kur'ân'ın eşsiz belagatine karşı aciz kaldılar. Zira Hz. Musa'nın asasının Mısırlı sihirbazların sihirlerini yutarak onları yendiği gibi Kur'ân-ı Kerim'in de dil ve edebiyatta çok iyi bir seviyede bulunan dönemin Araplarına meydan okuyarak onları aciz bırakması gerekiyordu ve nitekim öyle de oldu.¹

Cahiliye döneminde Arap yarımadasındaki kabileler arasında oturmuş ve gelişmiş bir şiir geleneği vardı. Belâgat, bu kimselerin yaşadığı çevrede önemli bir rol oynamaktaydı ve bedevi Arap iyi bir şekilde ifade edilmiş bir cümlenin etkili olacağına farkındaydı. Ancak cahiliye Araplarının güzel ve etkili bir sözün farkına varabilmeleri ve böyle bir sözü inşa edebilmeleri, onların güzel ve etkili söz söyleme ilmine yani belâgate sahip oldukları anlamına gelmemektedir.² Zira belâgatin sistematik analizi ancak Kur'ân-ı Kerim'in nüzulünden sonra başlamıştır. Bu dönemdeki belâgat çalışmaları dil, edebiyat, tefsir, edebî tenkit ve kelâm ilimleriyle karışık bir şekilde ele alınmış, fakat esas hedef Kur'ân-ı Kerim'in üstünlüğünü ve eşsizliğini ortaya koyup onu lâyığıyla

¹ Ebû Abdillâh Bedrüddin ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dârü't-Türâs, ts.), 1/3-4; Aişe Abdurrahman Binti'ş-Şâti', *el-İ'câz el-beyânî li'l-Kur'ân* (Kahire: Darü'l-Maârif, ts.), 69-70; Nuaym el-Himsî, *Fikretü İ'câzi'l-Kur'ân mine'l-bi'se ilâ asrina'l-hâdir* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 13.

² Ebû Hilâl el-Askerî, *Kitâbu's-sinâateyn eş-şi'r ve'l-kitâbe* (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1952), 1/138-139; William Smyth, "Retorik ve Belâgat İlmi: Hristiyanlık ve İslâm", Çev. Abdullah Yıldırım, *Marife* 13/1 (2013 Bahar), 171; Şevki Dayf, *el-Belâga tetâvür ve târîh* (Kahire: Dârü'l-Maârif, ts.), 9-11, 13.

anlamak olmuştur.³ Belâgat ilmi de “dinî disiplinler” (ulûmu’ d-dîn) şeklinde adlandırılan alanlardan biri kabul edilmiştir. Dinî disiplin derken Müslümanların, İslam’a hizmet etmek üzere geliştirdikleri tüm ilimler kastedilmektedir. Buna dil ve edebiyat ilimleri de dâhildir. Dolayısıyla Müslümanların temel ilgisi Kur’ân olduğu için belâgat ilmi de diğer dinî disiplinler gibi, vahyin neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, belâgat incelemesinin şekillendiği böylesine bir durumdan da anlaşıldığı üzere, belâgat ilmi hem büyük bir ilgi/gayret hem de kısıtlamalarla birlikte var olmuştur.⁴ Belâgatın Kur’ân’ın i’câzı ile bağlantılı olarak dinî ilimlerden sayılması, belâgat alanındaki çalışmalara ivme kazandırmak suretiyle başlangıçta olumlu bir etki yaratmıştır. Fakat bu durum zamanla belâgat ilminin dinî bir karaktere bürünmesine ve geniş anlamda edebiyat ve edebî tenkit gibi diğer alanlardan kısmen çekilip edebî açıdan üstlendiği rolünü tam olarak yerine getirememesine sebebiyet vermiştir.

Hem klasik hem de çağdaş dönemde İ’câzü’l-Kur’ân meselesini belâgat bağlamında doğrudan veya dolaylı bir şekilde ele alan çok sayıda çalışma bulunmaktadır.⁵ Klasik dönem çalışmalarının tamamı ile modern dönem çalışmalarının büyük bir kısmında söz konusu etkileşimin olumlu sonuçlarından bahsedilmektedir. Ancak Batı ile temasın sonucunda 19. yüzyılın sonlarında Arap âleminde başlayan ilmî ve fikrî uyanış ile birlikte birçok alanda ihyâ ve ıslah

³ Corcî Zeydân, *Târihu âdâbi’l-lugati’l-Arabiyye* (Kahire Dârü’l-Hilâl, ts.), 1/195, 2/14-15; Zafer Kızıklı, “Arap Dili Belâgat Bilimine Kuramsal Bir Yaklaşım”, *Journal of Islamic Research* 24/1 (2013), 20; Ali Ahmed Zevârî, “Eserü’l-Kur’âni’l-Kerîm fî neş’eti’ d-dersi’l-belâgî ve tetâvvurih”, *el-Menhel* 4/1 (2018), 156-159, 163; Hulusi Kılıç, “Belâgat”, *Tüekiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 3 Mart 2020).

⁴ Smyth, “Retorik ve Belâgat İlmi”, 171-172; Dayf, *el-Belâga tetâvvur ve târih*, 9-11, 19-23, 27-30.

⁵ Klasik dönemde İ’câzü’l-Kur’ân ile ilgili telif edilen bazı önemli çalışmalar şunlardır: Ebü’l-Hasan er-Rummânî, *en-Nüket fî İ’câzi’l-Kur’ân*; Bâkallânî, *İ’câzü’l-Kur’ân*; Kâdî Abdülcebbâr, *İ’câzu’l-Kur’ân* (*el-Muğni’* nin 16. Cildi); Abdülkâhîr el-Cürcânî, *Delâ’ilü’l-i’câz*; Fahreddin er-Râzî, *Nihâyetü’l-i’câz fî dirâyeti’l-icâz*; Yahyâ b. Hamza el-Müeyyed, *et-Tirâz fî esrâri’l-belâga ve ulûmi hakâiki’l-i’câz*. Konu ile ilgili yeni çalışmaların bir kısmı da şöyle sıralanabilir: Mustafa Sâdik er-Râfiî, *İ’câzü’l-Kur’ân ve’l-belâgatü’n-nebeviyye*; Seyyid Kutub, *et-Tasvîrü’l-fennî fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *İ’câzü’l-beyân fî süneni’l-Kur’ân*; Abdülkerîm el-Hatîb, *İ’câzü’l-Kur’ân*; Münîr Sultân, *İ’câzu’l-Kur’ân beyne’l-Mu’tezile ve’l-Eşâ’ire*; Ahmed Ebû Zeyd, *el-Menha’l-i’tizâlî fi’l-beyân ve i’câzi’l-Kur’ân*; Abdülazîz Arefe, *Kadiyyetü i’câzi’l-Kur’ân ve eseerühâ fî tedvîni’l-belaga*; Âişe Abdurrahman Bintü’s-Şâtî, *el-İ’câzü’l-beyânî li’l-Kur’ân*; Muhammed Arnaût, *el-İ’câzü’l-ilmî fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*; Abdürrez-zâk Nevfel, *el-İ’câzü’l-adedî li’l-Kur’âni’l-Kerîm*; Nuaym el-Hımsî, *Fikretü İ’câzi’l-Kur’ân mine’l-bi’se ilâ asrina’l-hâdir*.

hareketleri ortaya çıkmıştır. Belâgati de içine alan söz konusu ihyâ hareketleri kapsamında, belâgatin edebî metinlerin incelenme ve değerlendirilmesinde yetersiz kaldığı, dolayısıyla da gelişen modern dilbilimleri ışığında mutlaka yenilenmesi gerektiği düşüncesi dile getirilmiştir. Bu dönemde belâgat ilmindeki sorunların tespiti bağlamında yapılan bazı çalışmalarda İ'câzü'l-Kur'ân-belâgat ilişkisinin olumsuz bazı sonuçlarına da değinilmiştir. Ancak görebildiğimiz kadarıyla İ'câzü'l-Kur'ân-belâgat ilişkisinin olumsuz sonuçlarını doğrudan ele alan veya dolaylı olarak etraflıca inceleyen herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Bu bağlamda İ'câzü'l-Kur'ân meselesi temelinde gelişmesi ve onun kapsamında şekillenmesinin belâgatte ne gibi olumsuzluklara sebep olduğunu müstakil bir çalışmada ele almanın önemli olduğu kanaatindeyiz.

2. İ'CÂZÜ'L-KUR'ÂN KAVRAMI VE İ'CÂZ TEORİLERİ

İ'câz kelimesi sözlükte “gücü yetmemek, yapamamak” gibi anlamlara gelen “acz” kökünden türetilip “âciz bırakmak” demektir.⁶ Terim olarak ise “Kur'ân'ın, sahip olduğu edebî üstünlük ve muhteva zenginliği sebebiyle benzerinin meydana getirilememesi özelliği” şeklinde tanımlanır.⁷ İ'câzü'l-Kur'ân meselesi hicri üçüncü yüzyılın başlarından itibaren âlimlerin bilimsel ve sistematik bir şekilde ele aldıkları bir konu haline gelmiştir. Bu dönemde yabancı din ve kültürlerle mensup bazı kişilerin Kur'ân'ı eleştirmeleri ve Kur'ân'ın çelişkiler barındıran bir kitap olduğunu iddia etmeleri karşısında İslâm âlimleri, söz konusu iddiaları çürütmek amacıyla Kur'ân'ın i'câzına yoğunlaşmış ve i'câza dair görüşler ortaya koymaya başlamışlardır.⁸ İ'câzü'l-Kur'ân meselesini ilk defa Mu'tezile âlimlerinin ele aldığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda ilk farklı görüş ise en-Nazzâm (ö. 231/845) tarafından ortaya konulan *sarfe* teorisi olmuştur. Hicri beşinci yüzyılda Bâkılânî (ö. 403/1013), Kâdî Abdülcebbar (ö.

⁶ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâder, 2003), “acz”, 10/43.

⁷ Ebü Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî, *İ'câzü'l-Kur'ân*, nşr. Es-Seyyid Ahmed Sakr (Kahire: Dârü'l-Maârif, ts.), 35; Kâdî Abdülcebbar'ın i'câz ile ilgili görüşleri için bk. el-Kâdî Ebü'l-Hasan Abdülcebbar el-Hemedânî, *el-Muğnî fi evvâbi't-tevhîd ve'l-adl*, nşr. Emin el-Hûlî. (B.y.: ts.), 16/317. Mustafa Sadık er-Râfî, *İ'câzi'l-Kur'ân ve'l-belâgatü'n-nebeviyye* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2003), 131; Yusuf Şevki Yavuz, “İ'câzü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 6 Mayıs 2020).

⁸ Abdülaziz Arefe, *Kadiyyetü İ'câzi'l-Kur'ân ve eseerühâ fi tedvîni'l-belâga* (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1985), 86-87; el-Himsî, *Fikretü İ'câzi'l-Kur'ân*, 39-42; Ömer Bûkamra, “İ'câzü'l-Kur'ân el-beyânî ve eseruhâ fi neş'eti'd-dersi'l-belâgî”, *Mecelletu târihi'l-ulûm* 4/10 (2017), 69.

415/1025) ve Abdülkâhir el-Cürçânî (ö. 471/1078) gibi âlimlerin çabaları sayesinde İ'câzü'l-Kur'ân araştırmaları altın çağını yaşamıştır.⁹ Hicri altıncı yüzyılda da Zemahşerî (ö 538/1144), İbn Atiyye el-Endelüsî (ö. 541/1147) ve Kâdî İyâz (ö. 544/1149) gibi isimlerin *i'câz* ile ilgili görüşleriyle öne çıktıkları görülmektedir. Hicri yedinci yüzyıldan on dördüncü yüzyıla kadarki İ'câzü'l-Kur'ân çalışmalarında genel anlamda önceki görüşlerin bir araya getirilmesi, değerlendirilmesi ve şerhedilmesi ile yetinilmiştir.¹⁰ Yirminci yüzyılda ise Batı'daki bilimsel gelişmelerin etkisiyle bazı âlimler tarafından Kur'ân'ın *i'câz*ı pozitif bilim açısından araştırılmış ve bu bağlamda yeni görüşler ortaya konulmuştur.¹¹

İ'câzü'l-Kur'ân literatüründe üzerinde durulan başlıca *i'câz* teorileri şu şekilde özetlenebilir:¹² Sarfe Teorisi; bu teoriye göre Kur'ân-ı Kerim dil ve üslûp yönünden benzeri yapılamayacak bir metin olmamakla birlikte Allah Teâlâ bunu gerçekleştirme gücünü kullarından almıştır. Daha önce de değinildiği gibi bu görüşü ilk defa Mu'tezile âlimlerinden en-Nazzâm dile getirmiştir. Dil ve Üslûp; Kur'ân'ın dil yönünden benzeri meydana getirilemeyecek bir kitap olduğu tezine dayanan bu teoriye göre Kur'ân, Arap dili ve edebiyatında yer alan bütün edebî üslupları en üstün seviyede kullanmıştır. Muhteva Özelliği; Kur'ân'ın *i'câz* yönlerinden biri de her şeyden önce muhtevasının çelişik bir durum arz etmeyiştir. Gayb Bilgisi; Kur'ân'da geçmişe ve geleceğe ilişkin haberlerin bulunması onun bir başka *i'câz* yönünü oluşturur. İlmî İ'câz; Kur'ân'ın erişilmez bir bilgi mûcizesi olduğu esasına dayanan ve özellikle yirminci yüzyılda üzerinde çokça durulan bir teoridir. Sayısal İ'câz; bu teori, Kur'ân'da yer alan kelimeler arasında sayısal bir uygunluğun olduğu ve dengeyi bozacak bir istisnanın olmadığı düşüncesine dayanır. Bilgisayar üzerinden yapılan çalışmalarda Kur'ân'da anlam yönünden birbirine zıt olan kelimelerin eşit sayıda olduğu ifade edilmiştir.¹³

⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "İ'câzü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 6 Mayıs 2020).

¹⁰ Arefe, *Kadiyyetu i'câzi'l-Kur'ân*, 675.

¹¹ er-Râfi'î, *İ'câzi'l-Kur'ân*, 121-122; el-Hımsî, *Fikretu İ'câzi'l-Kur'ân*, 43-47; Yusuf Şevki Yavuz, "İ'câzü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 6 Mayıs 2020).

¹² Yusuf Şevki Yavuz, "İ'câzü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 6 Mayıs 2020); Sabri Türkmen, "Kur'ân'ın Mucizeliği Meselesi", *Diyanet İlmî Dergi* 39/4 (2003), 61-65.

¹³ el-Bâkılânî, *İ'câzü'l-Kur'ân*, 34-35; el-Hımsî, *Fikretu İ'câzi'l-Kur'ân*, 462-464; Abdürrezzak Nevfel, *el-İ'câz el-adedî li'l-Kur'ân* (Beirut: Dârü'l-Kitâb el-Arabî, 1987), 1-3 (önsöz)

Yukarıda açıklanan *i'câz* teorilerinden her biri Kur'ân'ın farklı mucizevî yönlerini ortaya koymak ve farklı kesimlere hitap etmekle birlikte, Bâkîllânî'nin de belirttiği gibi *i'câz* denince söz konusu teorilerden akla ilk gelen, Kur'ân'ın edebî üstünlüğünü vurgulayan teoridir.¹⁴ Edebî *i'câz* teorisinin her asırda öne çıktığı, zamanımızda da *i'câz* çalışmalarının merkezinde yer aldığı görülmektedir. Biz de çalışmamızda *i'câz* kavramını bu anlamda kullanmaktayız.

3. İ'CÂZÜ'L-KUR'ÂN MESELESİNİN BELÂGATE ETKİSİ

Belâgat ilminin büyük oranda İ'câzü'l-Kur'ân meselesi çerçevesinde teşekkül ettiği inkâr edilemez bir gerçektir.¹⁵ Nitekim "İ'câzü'l-Kur'ân" adıyla yazılan ve metin bağlamında belâgî tahlillerin yapıldığı çok sayıda eserin yanı sıra edebiyat alanında yazıldığı halde Kur'ân'ın belâgatine tahsis edilen ve "İ'câzü'l-Kur'ân" başlığını taşıyan bölümlerin bulunması bu durumun açık göstergesidir. Belâgat ilminin Kur'ân'ın gölgesinde gelişmesi ve neredeyse tamamen ona bağımlı hale gelmesi, belâgat çalışmalarını önemli oranda olumlu yönde etkilemiştir. Nitekim Kur'ân *i'câz*ının hangi hususlarda olduğu yönündeki tartışmaların, Kur'ân-ı Kerim'in lafız ve nazmındaki inceliklerin ortaya çıkarılması ve bu hususların diğer edebî ürünlere uygulanması noktasında büyük bir etkisi olmuştur.¹⁶ Ancak bununla birlikte modern dönemde, söz konusu ilişkinin birtakım olumsuz sonuçlarının da olduğu dile getirilmiştir. Bu bağlamda dile getirilen en önemli eleştirileri şu şekilde özetlemek mümkündür: Birincisi, İ'câzü'l-Kur'ân'ın belâgati, başta Mu'tezile ve diğer fırkalar olmak üzere mezheplerin çekişme alanı haline getirdiği yönündeki eleştirilerdir. İkincisi İ'câzü'l-Kur'ân ile bağlantılı bir şekilde gelişmesi, belâgati, metin üreten değil metin inceleyen bir ilim haline getirdiği yönündeki eleştirilerdir. Üçüncüsü de İ'câzü'l-Kur'ân'ın, tüm edebî ürünleri kapsamı gereken belâgatin alanını daralttığı ve büyük oranda Kur'ân-ı Kerim ile sınırlandırdığı yönündeki eleştirilerdir. Dördüncüsü ise İ'câzü'l-Kur'ân'ın belâgatin felsefe ve mantığın etkisine girmesine sebep olduğu yönündeki eleştirilerdir.¹⁷

¹⁴ el-Bâkîllânî, *İ'câzü'l-Kur'ân*, 35.

¹⁵ Ali Muhammed Hasan el-Amârî, *Kadiyetü'l-lafz ve'l-ma'nâ, ve eseruhâ fi tedvîni'l-belâgati'l-Arabiyye* (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1999), 91; el-Hımsî, *Fikretu İ'câzi'l-Kur'ân*, 45; Türkmen, "Kur'ân'ın Mucizeliği Meselesi", 67.

¹⁶ Binti'ş-Şâti', *el-İ'câz el-beyânî li'l-Kur'ân*, 94-95; el-Hımsî, *Fikretu İ'câzi'l-Kur'ân*, 45.

¹⁷ el-Hımsî, *Fikretu İ'câzi'l-Kur'ân*, 38, 40; Smyth, "Retorik ve Belâgat İlimi", 172-174; Abdülaziz el-Bişrî, *el-Muhtar* (Kahire: Müessesetu Hindâvî, 2012), 311.

3.1. Belâgat İlminin Mezheplerin Çekişme Alanı Haline Dönüşmesi

Belâgat ilminin, İ'câzü'l-Kur'ân bağlamında kelâm âlimleri tarafından sistematize edilip geliştirildiği genel kabul gören bir görüştür.¹⁸ Kelâm âlimlerinin belâgat ilmine olan katkıları çok yönlü ve geniş kapsamlı olmuştur. Birbirlerine karşıt görüşlü olan Mu'tezile mezhebi ve Eş'arî mezhebi âlimleri belâgat çalışmalarına fazlasıyla katkı sunmuşlardır.¹⁹ Ancak genel kabul gören görüşe göre belâgatın gelişiminde ilk ve en önemli katkı Mu'tezilî kelâmcılara aittir. Taha Hüseyin bu durumu şu şekilde açıklamaktadır: "Tabir yerindeyse, Mu'tezile mezhebi kelâm bilginleri, söz konusu belâgati inşa etmişler ve belâgate önem vermişlerdir. Belâgatın, sadece çok nadir konuları, onların dışında gelişmiştir. Böylece belâgat, felsefeden çok, edebiyata daha yakın bir konum elde etmiştir. Çünkü o kelâm bilginleri, Arap edebiyatını incelemişler ve onun tatlı menbalarından kana kana içmişlerdir. Sonradan, Mu'tezile mezhebi kelâm bilginleri, edebiyattan daha fazla felsefeyle uğraşır hâle gelince, onların belâgat anlayışları da edebiyat yerine, felsefeye daha yakın bir konum elde etmiştir."²⁰

Kelâm âlimlerinin araştırmalarının odak noktası, Kur'ân'ın i'câzını, yani taklit edilemezliğini kanıtlamak olmuştur. Bu durum ise, üzerinde çokça tartışılan *sarfe* kavramının ortaya çıkması ve dinî bakış açılarının belâgat ilmi üzerinde yoğunluk kazanması gibi bir sonuç doğurmuştur. Eş'arîler, Kur'ân'ın i'câzını *sarfe* kavramına bağlamamışlardır. Kur'ân'ın dil ve belâgat özelliklerinin insan kabiliyetinin sınırlarını aştığını ve böylesi bir yüce üslubu hiç bir insanın ortaya koyamayacağını savunmuşlardır. Eş'arî kelâm âlimleri, Kur'ân'ın i'câzını, dil ve kıraat özellikleri arasında, *seci'*, doğallık, metin ahengi, konu düzeni, dil, anlam ve telaffuz uyumu gibi özellikleri sıralamaktadırlar. Buna karşın bazı Mu'tezile kelâmcıları, bir Arapın Kur'ân'dakine benzer bir üslup üretmesinin mümkün olduğunu, fakat Allahu Teâla'nın böyle bir şey yapmaktan Arapları vaz geçirdiği görüşünü ileri sürmüşlerdir.²¹

Kelâm bilginlerinin İ'câzü'l-Kur'ân bağlamındaki çabaları ilk başta belâgatın gelişimine olumlu katkı sağlamışsa da kelâmcıların belâgati zamanla

¹⁸ Emin el-Hûlî, *Menâhîcu teccid fi'n-nahv ve'l-belâga ve't-tefsir ve'l-edeb* (Kahire: Dârü'l-Ma'rife, 1961), 156-157, 176.

¹⁹ Kızıklı, "Arap Dili Belâgat Bilimine Kuramsal Bir Yaklaşım", 19; el-Hımsî, *Fikretü İ'câzi'l-Kur'ân*, 14-15, 29-31, 38, 40.

²⁰ Tâhâ Hüseyin, "Arap Belâgati: el-Câhiz'den 'Abdu'l-Kâhîr'e Kadarki Süreç", Çev. Zafer Kızıklı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/2 (2010), 446.

²¹ Kızıklı, "Arap Dili Belâgat Bilimine Kuramsal Bir Yaklaşım", 19.

ideolojik bir araç haline getirmeleri neticesinde, belâgat ilmini mezheplerin çekişme alanı haline getirmek suretiyle olumsuz bazı sonuçlar da doğurmuştur. Mu'tezilî kelâmcıların mecaz-hakikat ve lafız-mana ilişkisi gibi konularda dile getirdikleri ve büyük oranda ideolojik arka planı bulunan açıklamalar Sünnî/Eşarî kelâmcıların tepkisini çekmiş ve onları, Mu'tezile'ye aynı yöntemle karşılık vermeye sevk etmiştir. Dolayısıyla hem Mu'tezilî hem de Eş'arî kelâmcıları, İ'câzü'l-Kur'ân meselesi üzerinden aslında bir anlamda kendi mezheplerinin savunusunu yapmışlardır.²²

Mu'tezilî ve Eş'arî kelâmcılara ait belâgat kitaplarına bakıldığında mezhepsel kaygılarla hareket edildiği açıkça görülmektedir. Bu açıdan Sünnî âlimlerden İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) müteşâbih ayetlerin te'vili ve mecaz meselesi bağlamında Câhız'a (ö. 255/869) yönelttiği eleştiriler dikkate değerdir.²³ Aynı şekilde Abdülkâhir el-Cürçânî'nin Kâdî Abdülcebbar'e yönelttiği eleştiriler de mezhepler arasındaki çekişmeyi ortaya koymaktadır.²⁴ Örneğin *Delâilü'l-i'câz*'daki bazı muğlak noktaların ve diyalektik üslubun sebebinin Abdülkâhir'in Mu'tezile'nin²⁵, özellikle de Kâdî Abdülcebbar'ın²⁶ görüşlerini çürütmeye çalışma gayretinin olduğu ifade edilmektedir.²⁷

Delâilü'l-i'câz'ın tahkikli neşrini yapan Mahmud Muhammed Şakir, Cürçânî'nin söz konusu eserinde, isim vermeden adeta bazı kesimlere karşı cephe aldığını, onlarla çekişme halinde olduğunu ve sürekli olarak onlara göndermelerde bulunduğunu belirttikten sonra şu ifadeleri kullanmaktadır: "Bu husus sürekli olarak ilgimi çekti. Aslında herkesin ilgisini çekmesi gereken bir husustur bu. Otuz yıl boyunca bunu araştırdım ancak ikna edici bir cevap bulamadım. Neredeyse konuyu unutacakken, 1961'de Kâdî Abdülcebbar'ın *el-Muğnî* adlı eserinin baskısı çıktı. (...) Eserin aynı yıl yayımlanan on altıncı cil-

²² Abdülkadir Hamrânî, "el-Hicâc fî Delâilü'l-i'câz", *el-Mumâresât el-lugaviyye* 6/31 (2015), 213; Zafer Kızıklı, "Kur'ân'ın İ'câzı Bağlamında Dil-İnanç İlişkisi", *Ekev Akademi Dergisi* 18/58 (Kış 2014), 274-275; Mustafa el-Garâfî, "el-Belâga ve'l-akîde", <https://www.diwanalarab.com> (Erişim 15 Mart 2020).

²³ İbn Kuteybe ed-Dineverî, *Te'vîlu muhtelefi'l-hadis* (Dimaşk: el-Mektebü'l-İslâmî, 1999), 111-112; Garâfî, "el-Belâga ve'l-akîde", <https://www.diwanalarab.com> (Erişim 15 Mart 2020).

²⁴ Hamrânî, "el-Hicâc fî Delâilü'l-i'câz", 213, 220, 230.

²⁵ Örnek tartışmalar için bk. Abdülkâhir el-Cürçânî, *Delâilü'l-i'câz*, nşr. Mahmud Muhammed Şakir (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, ts.), 251, 390-394, 465-466.

²⁶ Kâdî Abdülcebbar'ın *i'câz* ile ilgili görüşleri için bk. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 16/226-234.

²⁷ Dayf, *el-Belâga tetâvur ve târih*, 9-11: Bâtâhir, *Teysîrü'l-belâga fi kütübi't-türâs*, 7-8.

dinde Hz. Muhammed'in peygamberliğinin ispatı, İ'câzü'l-Kur'ân ve diğer mucizeleri ile ilgili birçok konuyu barındırdığını gördüm. Bunu okuduğumda bütün şüphelerim giderildi ve her şey net olarak anlaşıldı. Cürcânî'nin gönderme ve tarzleriyle Kâdî Abdülcebbâr'dan başkasını kastetmediğini anladım."²⁸

Mezhepsel çekişmelerin belâgate olumsuz yansımaları olmuşa da şurası muhakkak ki *sarfe* kavramı, mecaz-hakikat vb. konular hakkında farklı dinî görüşlere sahip olsalar da, ister gramer, ister belâgat âlimi olsun, hem Eş'arî hem de Mu'tezile kelâmcılarının temel amacı Kur'ân'ın i'câzına yönelik olumsuz görüşleri çürütmek olduğu kanaatindeyiz.

3.2. Belâgat İlminin Metin Üreten Değil Metin İnceleyen Bir İlim Haline Gelmesi

İ'câzü'l-Kur'ân-Belâgat ilişkisi bağlamında dile getirilen bir başka eleştiri ise İ'câzü'l-Kur'ân ile bağlantılı bir şekilde gelişmesi, belâgati, metin üreten değil metin inceleyen bir ilim haline getirdiği yönündedir. William Smyth'e göre İslam geleneğinde en önemli otorite Kur'ân ve hadis metinleri olduğu için Müslüman âlimler zamanlarının çoğunu metinleri ezberlemeye ve daha sonra bu metinlerin ne demek istediğini kavramaya harcamışlardır. Smyth, böyle bir ortamda, en yüksek düzeyde faydayı haiz şeyin hermenötik olduğunu dile getirmektedir.²⁹ Smyth, belâgatin metin üreten değil metin inceleyen bir ilim olduğunu şu şekilde ifade etmiştir: "Batı geleneğindeki retorik çalışmaları, bu çalışmaları yapan kimseler için aktif katılımlı bir anlam ifade etmektedir. Bunun anlamı şudur: Bir kimse konuşma yapmak ve konuşma metinlerini oluşturmak için retorik incelemesi yapmıştır. Çünkü retorik kullanıldığı temel bağlam forum ya da mahkeme salonlarıydı. Diğer taraftan İslâmî muhitte ise, bir kimse dili, fıkıhın temel delillerini kavramak için incelemiştir. Dolayısıyla, İslâmî eğitimde vurgunun aktif olmaktan ziyade reaktif olduğu söylenebilir. Bir kimse Arap dilini, yeni bir metin oluşturmak amacıyla değil, mevcut bir metinden bir mana çıkarmak amacıyla araştırmıştır. İkna etme, Kur'ân ve Hadise dayandığı için, bu çalışmalardan iknaya dayalı deliller çıkmış ve otorite bunlardan bağımsız şekilde var olamamıştır. Bu temel üzerinde, İslâm'da dile yönelik akademik ilgi, metnin inşa edilmesinden ziyade analiz edilmesi perspektifinden gelme eğilimindedir. Özellikle belâgat ilmi başlığı altında yürütülen

²⁸ el-Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, (Muhakkikin önsözü).

²⁹ Smyth, "Retorik ve Belâgat İlmi", 171.

inceleme, üçüncü hicri asrın (miladi dokuzuncu asır) edebî ve teolojik meselelerine karşı analitik cevaba hizmet etmiştir.”³⁰

Bu görüşleri tümünden reddetmek zor görünmektedir. Zira belâgat tarihinde, sırf belâgat ilmini çok iyi bildiği için büyük bir edîb, şair veya hatip olarak karşımıza çıkan kimse bulunmamaktadır. Ayrıca klasik dönemde belâgate dair yazılan kitapların büyük çoğunluğunda inşâ ve kompozisyon ile ilgili konuların bulunmaması da söz konusu görüşleri reddetmeyi güçleştirmektedir. Ancak Smyth'in açıklamalarından hareketle İslâm'da metinle olan ilişkinin zorunlu olarak pasif olduğu sonucuna da varılmamalıdır. Zira İslam geleneğinde bir kimsenin güzel konuşması kesinlikle önemsenmiştir. Nitekim başta Hz. Peygamber olmak üzere halifeler, valiler ve nüfuzlu Müslüman şahsiyetlerin çoğu iyi birer hatip ve şair idiler. Özellikle halife, komutan ve valiler gibi önemli şahsiyetlerin, halka yönelik yaptıkları konuşmalarda, dil hatalarına düşmemek ve etkili bir konuşma yapmak için son derece dikkatli davrandıkları bilinmektedir. Dolayısıyla Smyth'in görüşlerine tamamen katılmak mümkün değildir.

Divan kâtiplerinin belâgat vb. ilimleri tahsil ederek önemli metinler oluşturdukları da göz ardı edilmemelidir. Câhiz, belâgatte kâtiplerin takip ettikleri yöntemden daha iyi bir yöntemin olmadığını ifade ederek divan kâtiplerinin belâgatten en iyi şekilde yararlanan kesim olduğunu ifade etmiştir.³¹ Şöyle ki hicri 2. yüzyılın sonlarından itibaren özellikle de Abbâsîler döneminde gelişme gösteren divan kâtipliği, birçok edebiyatçının yetişmesine vesile olmuştur. Çoğu İranlı, Mezopotamyalı, Süryani ve Kıptî olan bu şahsiyetler devlet bünyesindeki kurumlar arası yazışmaları veya yabancı ülkelere gönderilecek mektupları kaleme alıyorlardı. Bu metinleri, sıradan bir dil ve üslup kullanarak yazmak yerine, özellikle başta secî' sanatı olmak üzere edebî bir anlatım tarzıyla yazmaya özen gösteriyorlardı. Dolayısıyla bu kişiler için belâgat, meslekî bir yeterlilik aracıydı. Divân kâtiplerine resmî yazışmalarda yol göstermek amacıyla kılavuz eserler de kaleme alınmış ve bu eserlerde örnek metinler sunularak kompozisyon tekniğine yönelik bilgiler verilmiştir. Belâğî öğelere vurgu yapan bu eserler, başta divan kâtipleri olmak üzere devlet memurları arasında belâgatin tanınmasına ve rağbet bulmasına katkı sağlamıştır.³²

³⁰ Smyth, “Retorik ve Belâgat İlmi”, 172-174.

³¹ Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, thk. Abdüsselâm Harun (B.y.), 1/137.

³² Hüseyin, “Arap Belâgati: el-Câhiz'den 'Abdu'l-Kâhir'e Kadarki Süreç”, 438.

3.3. Belâgatın Kapsamının Daralması

Klasik belâgat âlimlerinin belâgate dair yaptıkları tanımların büyük bir kısmının *i'câz* merkezli olması belâgat ilminin *İ'câzü'l-Kur'ân* ile özdeşleştiğini gösteren en önemli delillerden biridir. Belâgatte zirve kabul edilen Abdülkâhir el-Cürçânî'nin, yine belâgat ilminin olgunlaşmış hali olarak kabul edilen meşhur eserini, *Delâilü'l-İ'câz* ismiyle telif edip büyük oranda Kur'ân-ı Kerim'in *i'câzına* tahsis etmesi de bu durumun en bariz göstergesidir. Klasik dönemde eleştiri konusu olmayan söz konusu özdeşleşme çağdaş dönemde bazı edebiyat tarihçilerinin dikkatini çekmiş, bu durumun belâgatteki bazı sorunların müsebbibi olabileceği dile getirilmiştir.

Modern çağda *İ'câzü'l-Kur'ân*-belâgat ilişkisi çerçevesinde dile getirilen eleştirilerde, *İ'câzü'l-Kur'ân* meselesinin belâgatın kapsamını daraltıp sadece belli konularla sınırlandırdığı, bu nedenle de belâgatın edebî zevk ve anlayıştaki gelişime ayak uyduramadığı savunulmuştur.³³ Batı dillerinin belâgatleri, üslûpları ve daha sonra ortaya çıkan edebî türleri tasvir ettiği genel resim, çizdiği çerçeve, anlam ve bölümler açısından bütünlük arz edecek şekilde ele alıp incelemektedir. Buna karşın Arap belâgatine bakıldığında, belâgatın modern dönemde ortaya çıkan edebî tür ve sanatları kapsamadığı gibi, belâgat âlimlerinin tüm çabalarını cümledeki bir kelimeye veya ibaredeki bir cümleye ya da şiirdeki bir mısraa yönelttikleri görülmektedir.³⁴ Zira *i'câz* merkezli olan belâgatte, daha çok Kur'ân-ı Kerim'deki kelime ve ayetler tahlil edildiğinden, belâgat âlimleri aynı yöntemi diğer edebî ürünlere de uygulamaya çalışmışlardır. Ayrıca klasik belâgat âlimlerinde bir edebî ürünün tasvir ettiği genel resim, çizdiği çerçeve, anlam ve bölümler açısından bütünlük arz etme gibi hususlar açısından inceleme geleneğinin yaygın olmadığı görülmektedir.³⁵

Emin el-Hûlî, *İ'câzü'l-Kur'ân* meselesine eğilen bazı belâgat âlimlerinin *i'câzı*, "deliller öne sürerek gerekçelendirme" şeklinde tanımladıklarını ve bu misyonu da belâgat ilmine yüklediklerini, dolayısıyla da belâgati *İ'câzü'l-Kur'ân*

³³ el-Hûlî, *Menâhîcu tecdid*, 173-174; el-Himsî, *Fikretü İ'câzi'l-Kur'ân*, 45-47; Muhammed Abdülmuttalib, *el-Belâgatu'l-Arabiyye kirâatun uhrâ* (Kahire: Dâru Nûbâr, 2007), 19-20; Bin İsa Bâtâhir, *İşkâliyetu tecdîdî'l-belâga: Ru'yetun fi'l-menhec ve tarâiki't-ta'lîm*, (B.y: ts.), 40-41.

³⁴ Ahmed Hasan ez-Zeyyât, *Difâun ani'l-belâga* (Beyrut: Matbaatü'r-Risâle, 1945), 54; el-Hûlî, *Menâhîcu tecdid*, 165-166, 170-171; el-Bişrî, *el-Muhtar*, 311.

³⁵ Zeyyât, *Difâun ani'l-belâga*, 55-56; el-Hûlî, *Menâhîcu tecdid*, 165-166, 170-171; el-Bişrî, *el-Muhtar*, 311.

ile sınırlandırdıklarını ifade etmektedir.³⁶ el-Hûlî, belâgatin İ'câzü'l-Kur'ân ile sınırlı tutulmasının hem belâgatin hem de *i'câzın* aleyhine olacağını, her durumda *i'câzı* betimleme gücüne sahip olmayan belâgatin bundan zararlı çıkacağını söylemektedir. el-Hûlî'ye göre, istidlal çabasıyla teşbih, istiare ve kinayede sadece klişeleşmiş mantık kurallarıyla yetinerek bunları ayetlere uygulamanın ve bu metodun Kur'ân'ın *i'câzını* anlatmanın yegâne yolu olduğu kanısına kapılmanın edebiyata zarar vermekten; belâgati ruh, sanat ve zevkten yoksun bırakmaktan başka bir şey değildir.³⁷ el-Hûlî'ye göre, belâgati *i'câza* hapsetmek sanatsal bir yanlıştan öte dinî bir kusurdur. Çünkü böyle bir sınırlama, *i'câzı* kavramada ve *i'câz* biçimlerini açıklamada insanı bir noktaya götürmek şöyle dursun, basiretini pençeleri arasına alarak algılarını da zayıflatır.³⁸

Aslında el-Hûlî'nin karşı olduğu nokta *i'câzın*, felsefe ekolü³⁹ edebiyatçıları tarafından oluşturulan belâgat ölçütleri ile ortaya çıkarılma çabalarıdır. Yoksa o, Kur'ân'ın *i'câzının* anlaşılabilirliğini elbette kabul etmektedir. Ona göre *i'câz* gerekçelendirilemez. Ancak edebî zevk ile kavranabilir. el-Hûlî, *i'câzın* edebî zevk ile bilineceğine dair görüşleri ilk defa kendisinin dile getirmediğini, klasik alimlerden Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) de aynı görüşleri daha önce dile getirdiğini söylemektedir.⁴⁰

³⁶ el-Hûlî, *Menâhîcu tecdid*, 168,173.

³⁷ el-Hûlî, *Menâhîcu tecdid*, 173.

³⁸ el-Hûlî, *Menâhîcu tecdid*, 174.

³⁹ Arap edebiyatı tarihçileri belâgatte iki ekolün olduğunu ifade ediyorlar. Birincisi kelâm ve felsefe ekolü: Bu ekolde "efrâdını câmi, ağıyârını mâni" mantikî tarifler, tasnifler, felsefî ve mantikî terimler hâkimdir. Bu ekol mensupları, belâgat ve fesahati ile tanınan kişilerden bol örnekler vermek suretiyle yeni bir üslûp ve anlayış geliştirme yerine mantık kurallarına uygun bir tanım ve bu tanıma uygun bir örnekten oluşan anlaşılması zor, yoğun bir metin ortaya koyma yoluna gitmişlerdir. Bu metinlerin anlaşılabilmesi için de ayrıca şerh, hâşiye ve ta'likât yazma ihtiyacını duymuşlardır. Bu ekol daha çok İslâm dünyasının doğu kesiminde hâkim olmuştur. İkinci ekol ise Edebiyat ekolüdür: Bu ekol mensupları felsefî ve mantikî terim ve tanımlardan çok edebî zevk ve sanat ölçülerini esas almışlar, bol örnek ve şâhidlerden hareketle edebî zevkin ve bir belâgat üslûbunun ortaya çıkmasına gayret sarf etmişlerdir. Bu ekole mensup eserlerin okunup anlaşılmasının kelâm ekolüne göre daha kolay olması sebebiyle bunlarla ilgili şerh, hâşiye ve ta'likâta ihtiyaç duyulmamıştır. Bu ekol daha çok Arap yarımadası, Irak, Suriye, Mısır ve Mağrib'de hâkim olmuştur. Geniş bilgi için bk. Hulusi Kılıç, "Belâgat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 4 Mayıs 2020).

⁴⁰ el-Hûlî, *Menâhîcu tecdid*, 173.

Şevki Dayf, belâğatin tüm edebî ürünleri kapsamamasının ve genel anlamda edebî ürünlere parçacı yaklaşmasının iki sebebinin olduğunu ifade etmiştir. Birincisi; belâgat âlimlerinin çalışmalarıyla Kur'ân-ı Kerim'in ibarelerindeki belâgati ve ifade özelliklerini ortaya çıkarıp gerekçelendirmeleridir. Yani belâgati İ'câzül-Kur'ân meselesi ile ilişkilendirmeleridir. Şevki Dayf'a göre belâgat âlimleri bu konuda başarılı olmuşlar ve dolayısıyla Kur'ân-ı Kerim'in ifade özelliklerini en ince ve en mükemmel şekilde tasvir edebilmişlerdir. İkincisi ise klasik şiir ve nesrin doğasından kaynaklanmaktadır. Zira klasik şiir, anlam, hayal, tasvir ve ifade açısından genel anlamda aynı tarzda olmuş ve şairler arasında, kasidedeki her beytin müstakil olduğu anlayışı hâkim olmuştur. Böylece ne şairler ne de belâgat bilginleri kasideye bütüncül bir bakış açısıyla bakmamışlardır. Aksine tüm dikkatlerini tek tek beyitlere ve ibaredeki parçalara vermişlerdir. Eğer şairler şiir içeriğini çeşitlendirip kendi duyguları yanında yaşadıkları çevrenin ve toplumun da duygularını objektif bir şekilde dile getirebilselerdi şüphesiz üslupta da bir çeşitlilik olurdu ve belâgat âlimleri de çalışmalarında söz konusu üslupları ele alırlardı. Dayf, nesirde de durumun farklı olmadığını, belâgat âlimlerinin bu konudaki çabalarının divan mektupları ile sınırlı kaldığını dile getirmiştir. Bedüzzmân el-Hemedânî'nin (ö. 395/1007) *makâme*⁴¹ türünü oluşturarak yazılı edebiyata yeni bir soluk getirdiğini ancak Harîrî (ö. 516/1122) hariç kendisinden sonra bu türde yeni ve farklı bir edebî ürünün ortaya konulmadığını ifade etmiştir. Belâgat âlimlerinin *makâme* türüne yaklaşımları da farklı olmamıştır. Modern dönemde belâğatin, hem nazım hem de nesir türünden, çağdaş dönemde ortaya çıkanlar dâhil tüm edebî ürünleri bütüncül bir yaklaşımla ele alacak şekilde yenilenmesi gerektiği fikri dile getirilmiştir.⁴²

Belâgat ilminin tüm edebî tür ve üslupları kapsamamasının büyük oranda *i'câz* meselesinden kaynaklandığını savunan bazı edebiyatçılar olsa da Arap edebiyatçılarının kahir ekseriyetinin bu görüşte olmadıkları görülmektedir. Örneğin Nuaym el-Himsî, belâğatin normalde kapsamaması gereken bazı tür ve üslupları kapsamamasının sebeplerinden birinin *i'câz* olabileceğini ancak bu konudaki tüm sorumluluğun *i'câza* bağlanamayacağını ifade etmiştir. el-

⁴¹ Makâme, hayalî bir kahramanın başından geçen olayların hayalî bir hikâyeci tarafından dile getirildiği kısa hikâyeler serisinden (makâmât) meydana gelen edebî tür ve bu konuda yazılan eserlerin ortak adıdır. Erol Ayyıldız, "Makâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 21 Mart 2020).

⁴² Dayf, *el-Belâga tetâvur ve târîh*, 376-377.

Hımsî'ye göre belâgatteki kapsam daralmasının en önemli nedeni, müteahhir dönemde Arap-İslam aleminde yaşanan genel gerileme ve fikri donukluktur.⁴³

3.4. Belâgatın Mantık İlminin Etkisine Girmesi

Belâgat ilmindeki sorunların baş müsebbibi olarak başta felsefe olmak üzere mantık ve kelâm gibi aklî ilimlerin görülmesi, bu meselenin İ'câzü'l-Kur'ân-belâgat ilişkisi çerçevesinde ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Zira İ'câzü'l-Kur'ân'ın, felsefenin bir alt dalı olan mantık ilminin belâgati etkilemesine ve kısmen de olsa onu şekillendirmesine zemin hazırladığı yönünde ileri sürülmüş görüşler vardır.⁴⁴ Bu açıdan felsefe, mantık ve kelâm gibi aklî ilimlerin tarihi süreçte belâgat ilminin oluşum ve gelişimini nasıl etkilediği ve söz konusu etkinin ne tür sonuçları olduğu modern çağda çokça tartışılan bir mesele haline gelmiştir.

Çağdaş Arap edebiyat tarihçilerinin çoğunluğu tarafından kabul edilen genel görüşten hareketle felsefe ve belâgatın tarihî süreçteki ilişkisi şu şekilde özetlenebilir: Belâgatın gelişim evrelerinde oluşum dönemi olarak ifade edilen ilk evrede⁴⁵ felsefenin izini görmek mümkün olsa da bu son derece sınırlıdır. Birinci dönemin sonlarından itibaren felsefenin artan etkisi, gelişim dönemi boyunca devam etmiş ama hiçbir şekilde belâgat çalışmalarını ait olduğu alandan uzaklaştıramamış ve belâgat âlimlerinin üsluplarına tam anlamıyla hâkim olamamıştır.⁴⁶ Tam aksine gelişme dönemindeki etkileşim belâgate olumlu yansımış ve belâgatın bağımsız bir disiplin olarak ortaya çıkmasını ve terminolojisinin oluşmasını sağlamıştır. Bu dönemde belâgat âlimleri, bölümlendirme ve kural koyma gibi hususlarda felsefe ve mantıktan yararlanmışlarsa da içerik – özellikle de edebî ekolde- neredeyse tamamen Araplara özgü kaynaklardan oluşmuştur.⁴⁷ Felsefenin/mantık ilminin belâgati olumsuz yönde etkilemesi

⁴³ el-Hımsî, *Fikretü İ'câzi'l-Kur'ân*, 46-47.

⁴⁴ el-Hûlî, *Menâhîcu tecdîd*, 156-158.

⁴⁵ Belâgatın tarihsel gelişimi genelde dört dönem şeklinde ele alınmaktadır: Birinci dönem, Cahiliye döneminden yaklaşık olarak hicri 4. yüzyıl sonlarına; ikinci dönem, 4. yüzyıl sonlarından 7. Yüzyıl sonlarına; üçüncü dönem, 7. yüzyıl sonlarından 13. yüzyıl sonlarına; dördüncü dönem ise 13. yüzyıl sonlarından günümüze kadar devam eden süreyi kapsamaktadır. Geniş bilgi için bk. Hulusi Kılıç, "Belâgat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 4. Mayıs 2020).

⁴⁶ Bin İsa Bâtâhir, *Teysîru'l-belâga fi kütübi't-türâs* (Şarika: Câmiâtü'ş-Şârikâ, ts.), 15-16.

⁴⁷ Muhammed Zağlûl Selâme, *Eseru'l-Kurân fi tetavvuri'n-nakdi'l-Arabî ilâ âhiri'l-karni'r-râbi' el-hicrî* (Munîra: Mektebetü'ş-Şabâb, ts.), 230.

hicri VII. yüzyıl sonrasına denk gelen ve gerileme dönemi olarak ifade edilen evrede olmuştur. Söz konusu dönemde belâgat kitapları edebiyat ve dil alanlarından uzaklaşmış, içeriklerine büyük oranda diyalektik bir üslup hâkim olmuştur. Tartışma ve cedele boğulan kitaplarda edebi zevkten yoksun kuru bir üslup tercih edilmiştir. Belâgat kitaplarındaki bölüm sınıflandırmaları, konuların dizilişi, özel yapıdaki belağî anlamların ifade edilmesi, anlam metodları ve güzel anlatım biçimleri felsefe kaynaklı olmuştur. Yine felsefenin/mantığın etkisiyle belâgat âlimleri illet ve terimler konusunda aşırıya kaçmışlardır.⁴⁸

Şimdi asıl meseleye dönecek olursak belâgat-felsefe etkileşimini sağlayan başka unsurlar olsa da en önemli etkenin İ'câzü'l-Kur'ân olduğu söylenebilir. Emin el-Hûlî, felsefenin tercüme hareketi sonucunda İslam âlemine girdiğini ancak sınırları kesin kural ve çizgilerle belirlenen bir dinî hayat ile karşılaşmış bu kuralların savunucularını karşısında bulduğunu ifade eder. el-Hûlî, belli bir çekişme döneminden sonra din adamlarının felsefenin silahına başvurarak mantığı alıp hayata geçirdiklerini ve inançla ilgili konuları mantık aracılığıyla ortaya koymaya çalıştıklarını kaydetmektedir. el-Hûlî'ye göre bu sürecin sonunda kelâma dayalı felsefe hareketleri ortaya çıkmış ve kelâm, İslam felsefesinin bel kemiği haline gelerek nihayet felsefenin yerini almıştır. Böylece kelâm alanına ancak filozof ya da yarı filozof kişilerin girebileceği imajı oluşmuştur.⁴⁹ el-Hûlî, felsefe ile kelâm arasındaki ilişkiyi açıklayarak, büyük oranda kelâmcıların katkılarıyla teşekkül eden Arap belâgatının doğrudan veya dolaylı bir şekilde felsefeden etkilendiğini vurgulamıştır.⁵⁰

el-Hûlî, İslam âleminde mantık ve felsefe ile en çok ilgilenenlerin kelâm âlimleri olduğunu, onların bu ilgilerinin ise büyük oranda *i'câz* ile ilgili tartışmalar ve inanç ile ilgili ayetlerin anlaşılması noktasındaki ihtilaflardan kaynaklandığını ifade etmektedir. Ancak söz konusu ilginin sadece *i'câz* meselesinden kaynaklanmadığını dile getiren el-Hûlî, belâgat araştırmalarının doğrudan kendi öz çalışmalarından ve belâgat çalışmalarını ele alma, terminolojisini oluş-

⁴⁸ Celalüddin Abdurrahman el-Kazvîni, *et-Telhîs fi ulûmi'l-belâgâ*, nşr. Abdurrahman el-Berkûkî (Kahire: Dârü'l-Fikr'l-Arabî, ts.), 4 (neşredenin önsözü); Emîn el-Hûlî, *Menâhîcu tecdîd*, 148; Bâtâhir, *Teysîru'l-belâga fi kutubi't-turâs*, 11; Ahmed İsmail Hasan Ali, "Tetavvur el-mustalahât el-belâgiyye dirâse târihiyye tahliliyye", *Mecelletü'l-belâga ve tahlilü'l-hitâb* 9 (özel sayı 2016), 160.

⁴⁹ el-Hûlî, *Menâhîcu tecdîd*, 145-147.

⁵⁰ el-Hûlî, *Menâhîcu tecdîd*, 145.

turma, böylece özgün bir sanatın çerçevesini çizme çabasına atfettikleri özel ilgiden de kaynaklandığını söylemektedir.⁵¹

4. SONUÇ

Belâgatın sistematik analizi ancak Kur'ân-ı Kerim'in nüzulünden sonra başlamıştır. Bu dönemde dil, edebiyat, tefsir, edebî tenkit ve kelâm ilimleriyle karışık bir şekilde başlayan belâgat çalışmalarının esas hedefi Kur'ân-ı Kerim'in i'câzını yani edebî üstünlüğünü ve eşsizliğini ortaya koymak olmuştur. Dolayısıyla belâgat ilmi "dinî disiplinler" (ulûmu'd-dîn) şeklinde adlandırılan alanlardan biri kabul edilmiştir. Belâgatın Kur'ân'ın i'câzı ile bağlantılı olarak dinî ilimlerden sayılması, belâgat alanındaki çalışmalara ivme kazandırmak suretiyle başlangıçta olumlu bir etki yaratmışsa da bu durum zamanla bazı hususlarda belâgatın aleyhine olmuştur.

Neredeyse tamamı kelâmcı olan belâgat âlimlerinin İ'câzü'l-Kur'ân doktrini bağlamındaki tartışmaları, bu meselesinin belâgati, başta Mu'tezile ve diğer fırkalar olmak üzere mezheplerin çekişme alanı haline getirdiğini göstermektedir. Ancak bu durum kelâm âlimlerinin belâgate katkılarının önemini azaltmamaktadır. İ'câzü'l-Kur'ân ile bağlantılı bir şekilde gelişmesi, belâgati, metin üreten değil metin inceleyen bir ilim haline getirdiği yönündeki eleştirilerin de büyük oranda haklı gerekçelere dayandığı görülmektedir. Klasik dönem belâgat eserlerinin büyük çoğunluğunda inşa ve kompozisyona dair konuların bulunmaması da bunun bir göstergesidir. Klasik âlimlerin belâgati i'câz merkezli tanımlamaları ve telif ettikleri eserlerinin başlığında i'câz veya i'câzı andıracak kavramlar kullanmaları, belâgati büyük oranda Kur'ân-ı Kerim ile sınırlandırdıklarını göstermektedir. İ'câzü'l-Kur'ân meselesinin belâgatın felsefe ve mantığın etkisine girmeye sebep olduğu yönündeki eleştirilerin de kısmen yerinde olduğu kanaatindeyiz.

Belâgat ilminin edebî zevkten yoksun kuru kaideler haline gelmesinde, ayrıca tüm edebî ürün ve üslupları kapsamamasında i'câzın etkisinin olduğu yönündeki görüşlere katılmakla birlikte, söz konusu görüşlerin sadece birkaç çağdaş edebiyat tarihçisi tarafından dile getirildiğini ve henüz geniş ilmî çevrelerde kabul görmediğini de belirtmek isteriz. Dolayısıyla İ'câzü'l-Kur'ân-

⁵¹ el-Hûlî, *Menâhîcu tecdîd*, 156-157.

belâgat ilişkisi ile ilgili eleştirel fikirlerin henüz tam olarak olgunlaşmadığı, konunun daha detaylı bir şekilde incelenmesi gerektiği kanaatindeyiz.

5. KAYNAKÇA

- Askerî, Ebû Hilâl. *Kitâbü's-sinâateyn eş-şi'r ve'l-kitâbe*. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1952.
- Ali, Ahmed İsmail Hasan. "Tetavvur el-mustalahât el-belâgiyye dirâse târihiyye tahlîliyye". *Mecelletü'l-belâga ve tahlîlü'l-hitâb* 9 (özel sayı 2016), 159-172.
- Arefe, Abdülaziz. *Kadiyyetü i'câzi'l-Kur'ân ve eseerühâ fi tedvîni'l-belaga*. Beyrut: Alemü'l-kütüb, 1985.
- Amârî, Ali Muhammed Hasan. *Kadiyyetü'l-lafz ve'l-ma'nâ, ve eseruhâ fi tedvîni'l-belâgati'l-Arabiyye*. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1999.
- Abdülmuttalib, Muhammed. *el-Belâgatu'l-Arabiyye kirâatun uhrâ*. Kahire: Dâru Nûbâr, 2007.
- Ayyıldız, Erol. "Makâme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 21 Mart 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/makame>
- Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *İ'câzü'l-Kur'ân*. nşr. Es-Seyyid Ahmed Sakr. Kahire: Dârü'l-Maârif, ts.
- Bâtâhir, Bin İsa. *İşkâliyetu tecdîdî'l-belâga: Ru'yetun fi'l-menhec ve tarâiki't-ta'lîm*. ts.
- Bâtâhir, Bin İsa. *Teyisîru'l-belâga fi kütübi't-türâs*. Şarika: Câmiâtu's-Şârikâ, ts.
- Bişrî, Abdülaziz. *el-Muhtar*. Kahire: Müessesetu Hindâvî, 2012.
- Binti's-Şâtî', Aişe Abdurrahman. *el-İ'câz el-beyânî li'l-Kur'ân*. Kahire: Darü'l-Maârif, ts.
- Bûkamra, Ömer. "İ'câzü'l-Kur'ân el-beyânî ve eseruhâ fi neş'eti'd-dersi'l-belâgî". *Mecelletu târihi'l-ulûm* 4/10 (2017), 68-80.
- Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr. *el-Beyân ve't-tebyîn*. nşr. Abdüsselâm Harun. B.y.
- Cürcânî, Abdülkâhir. *Delâilü'l-İ'câz*. nşr. Mahmud Muhammed Şakir. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, ts.
- Dayf, Şevki. *el-Belâga tetavvur ve târih*. Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.

- Dineverî, İbn Kuteybe. *Te'vîlu muhtelefi'l-hadîs*. Dımaşk: el-Mektebü'l-İslâmî, 1999.
- Garâfî, Mustafa. "el-Belâga ve'l-'akîde". Erişim 15 Mart 2020.
<https://www.diwanalarab.com>
- Hamrânî, Abdülkadir. "el-Hicâc fî Delâilî'l-i'câz". *el-Mumâresât el-lugaviyye* 6/31 (2015), 213-238.
- Hemedânî, Ebü'l-Hasan el-Kâdî Abdülcebbâr. *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*, nşr. Mahmud Muhammed Kasım. 20 cilt. B.y.: ts.
- Hımsî, Nuaym. *Fikretü İ'câzi'l-Kur'ân mine'l-bi'se ilâ asrina'l-hâdır*. Beyrut: Mües-setü'r-Risâle, 1980.
- Hûlî, Emin. *Menâhîcu tecdid fî'n-nahv ve'l-belâga ve't-tefsir ve'l-edeb*. Kahire: Dârü'l-Ma'rife, 1961.
- Hüseyin, Tâhâ. "Arap Belâgati: el-Câhiz'den 'Abdu'l-Kâhîr'e Kadarki Süreç". Çev. Zafer Kızıklı. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/2 (2010), 433-460.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*, "acz", 15 cilt. Beyrut: Dâru Sâder, 2003.
- Kazvîni, Celalüddin Abdurrahman. *et-Telhîs fî ulûmi'l-belâga*. nşr. Abdurrahman el-Berkûkî. Kahire: Dâru'l-Fikr'l-Arabî, ts.
- Kılıç, Hulusi. "Belâgat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 4 Mart 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/belâgat#1>
- Kızıklı, Zafer. "Arap Dili Belâgat Bilimine Kuramsal Bir Yaklaşım". *Journal of Islamic Research* 24/1 (2013), 17-24.
- Kızıklı, Zafer. "Kur'ân'ın İ'câzı Bağlamında Dil-İnanç İlişkisi". *Ekev Akademi Dergisi* 18/58 (Kış 2014), 265-280.
- Nevfel, Abdürrezzak. *el-İ'câz el-adedî li'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l-Kitâb el-Arabî, 1987.
- Râfî'î, Mustafa Sadık. *İ'câzi'l-Kur'ân ve'l-belâgatü'n-nebeviyye*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2003.
- Smyth, William. "Retorik ve Belâgat İlmi: Hıristiyanlık ve İslâm". Çev. Abdullah Yıldırım. *Marife* 13/1 (2013 Bahar), 167-179.

- Selâme, Muhammed Zağlûl. *Eserü'l-Kur'ân fî tetavvuri'n-nakdi'l-Arabî ilâ âhiri'l-karni'r-râbi' el-hicrî*. Munîra: Mektebetu's-Şabâb, ts.
- Türkmen, Sabri. "Kur'ân'ın Mucizeliği Meselesi". *Diyanet İlmi Dergi* 39/4 (2003), 55-70.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İ'câzü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6 Mayıs 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/icazul-kuran>
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddin. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. 4 cilt. Kahire: Dârü't-Türâs, ts.
- Zevârî, Ali Ahmed. "Eserü'l-Kur'âni'l-Kerîm fî neş'eti'd-dersi'l-belâgî ve tetâvurih". *el-Menhel* 4/1 (2018), 143-174.
- Zeydân, Corcî. *Târihu âdâbi'l-lugati'l-Arabiyye*. 3 cilt. Kahire: Dârü'l-Hilâl, ts.
- Zeyyât, Ahmed Hasan. *Difâun ani'l-belâga*. Beyrut: Matbaatü'r-Risâle, 1945.